

Kulturhistorisk utredning kring
DALKARLSDAMMEN

RAÄ 337 i Garpenbergs socken, Hedemora
kommun, Dalarna

7 ARKEOLOGISK RAPPORT

2010:8

Dalarnas museum

Kulturhistorisk utredning kring
DALKARLSDAMMEN

RAÄ 337 i Garpenbergs socken, Hedemora
kommun, Dalarna

Greger Bennström
Eva Carlsson

ARKEOLOGISK RAPPORT

2010:8

Dalarnas museum

Renritning: Greger Bennström och Eva Carlsson
Form: Eva Carlsson
Vinjett: Sven-Olof Gudmunds
Framsidan: Dalkarlsdammen från söder. Foto: Greger Bennström.

Rapporten kan beställas från Dalarnas museum, Box 22, 791 21 FALUN
tfn 023-76 55 00, fax 023-283 58, e-post info@dalarnasmuseum.se

© Lantmäteriverket Gävle 2006. Medgivande MS2006/02203

© Dalarnas museum 2010
Tryck: Dalarnas museum, Falun, 2010
ISSN 1400-8815

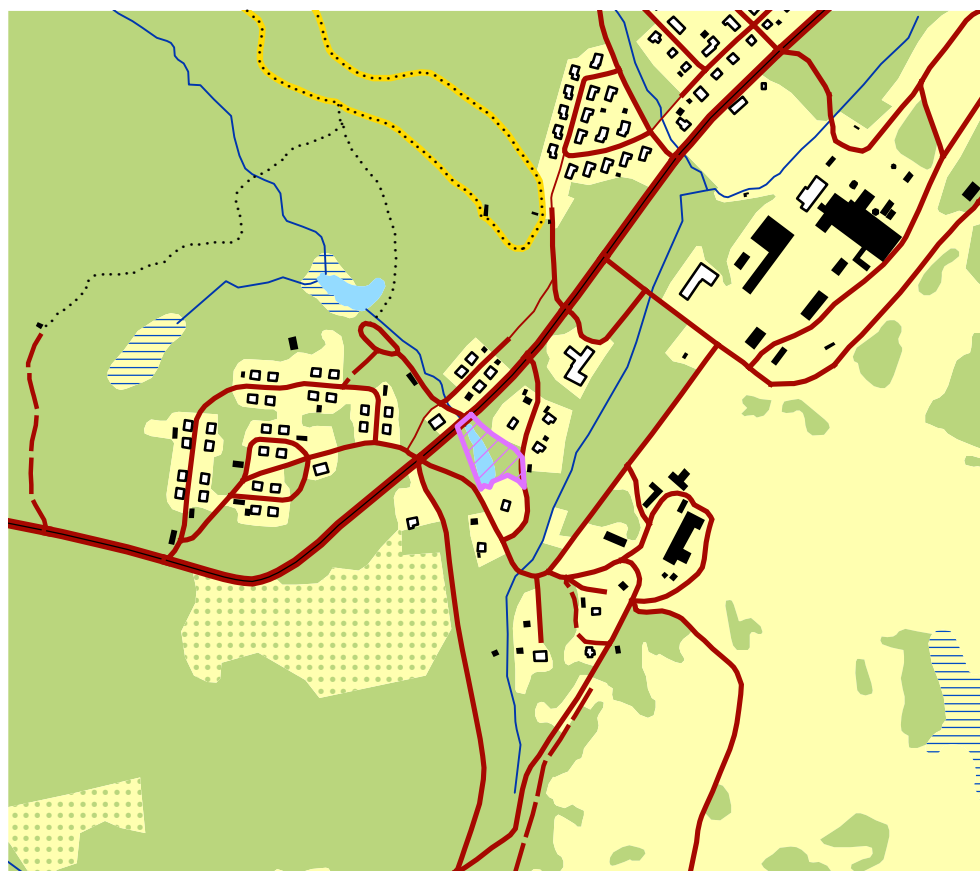
Innehåll

Inledning	5
Syfte.....	6
Metod.....	6
Arkivstudier.....	6
Kartanalys	6
Specialinventering	6
Fornlämningar.....	7
Historik.....	7
Kartanalys	7
Vattensystemen	8
Dammen.....	8
Fördjupad fornminnesinventering	9
Resultat	10
Tolkning och bedömning	10
Sammanfattning	11
Referenser.....	12
Arkiv	12
Tekniska och administrativa uppgifter	12
Teckenförklaring	12

Inledning

Boliden Mineral AB undersöker för närvarande möjligheten att bygga om utloppet från Dalkarlsdammen och ersätta utskovet med ett nytt. Dalarnas museum har därför fått i uppdrag att göra en kulturhistorisk utredning av ett ca 100x60 meter stort område runt Dalkarlsdammen (figur 1).

Garpenberg tillhör Dalarnas medeltida bergslager och i och runt Garpenberg finns talrika lämningar efter gruv- och hyttverksamhet både från äldre och nyare tider.

Figur 1. Utdrag ur fastighetskartan med utredningsområdet markerat med lila ungefär mitt i bilden. Skala 1:10 000.

Syfte

Syftet är att klargöra förekomsten av forn- och kulturlämningar samt värdefulla kulturmiljöer inom det aktuella utredningsområdet. Utifrån resultatet görs sedan en bedömning av vad den föreslagna exploateringen får för konsekvenser för kulturmiljön.

Metod

Utredningen har bestått av tre moment: arkivstudier, kartanalys och specialinventering.

Arkivstudier

Studierna har bestått i att ta fram uppgifter ur Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, litteratursökning samt en genomgång av Lantmäteriets arkiv.

Kartanalys

Kartanalysens syfte har varit att klargöra områdets markanvändning och fysiska struktur under de senare århundradena. Den är ett utmärkt hjälpmedel vid inventering, när man söker såväl enskilda lämningar som övergripande strukturer i landskapet. Den kan också nyttjas retrospektivt för att tolka mänskliga aktiviteter och markutnyttjande under äldre tid.

Kartmaterialet kommer från lite olika tider. Vattensystemet, men inte själva dammen, finns avbildad på en geografisk karta från 1650. Då dammen ligger på gränsen mellan Kuppgården och Gruvskogen strax norr om Odalfältet finns den med på flera kartor, Gruvskogen 1776, Kuppgården 1813 och karteringen av Odalfältet 1767. Karteringen av Kapplansvreten 1738 visar delar av vattensystemet nedanför dammen.

Kartstudierna har innefattat framställning av historiska kartöverlägg och en analys. Lämpliga kartor har valts ut, exciperats och rektifierats digitalt mot fastighetskartan i ArcView. Därefter har en skriftlig analys gjorts.

Kartor som hämtats från Lantmäteristyrelsens arkiv har angivits med en aktnummering som för Dalarna börjar med U, därefter sockennumret, för Garpenbergs del nr 13. Sedan följer numret för jordregisterenheten och sist ett löpnummer för akten.

Till analysen har fogats en del för sammanhanget relevanta uppgifter.

Specialinventering

En specialinventering gjordes i form av en fördjupad fornminnesinventering. Den utfördes den 15 september 2010. Ambitionen var att identifiera, beskriva, avgränsa och lägesbestämma synliga kulturhistoriska lämningar som har något skyddsvärde, dvs. både fasta fornlämningar och övriga kulturhistoriska lämningar.

Då området var mycket begränsat ytmässigt har det gått igenom helt och hållet. Den östra delen var dock beväxt med tätt och högt gräs och sly, varför det var svårinventerat.

Nya relevanta lämningarna lägesbestämdes med GPS, kopplad till en handdator med underlagskartor, och beskrevs enligt Riksantikvarieämbetets praxis. I vissa fall fotograferades också lämningarna digitalt. Redan kända

lämningar besöktes också för kontroll och eventuella ändringar eller kompletteringar. Till hjälp under inventeringen fanns också det historiska kartmaterial som tagits fram.

Fornlämningar

Riksantikvarieämbetets riksomfattande fornminnesinventering för den ekonomiska kartan utfördes i Garpenberg 1963 och en revideringsinventering genomfördes 1989–90. 2004 utförde Dalarnas museum en kulturhistorisk utredning i Garpenberg, men den berörde inte det nu aktuella området (Carlsson & Sandberg 2004).

Dammvallen i södra änden av Dalkarlsdammen var registrerad i fornminnesregistret (FMIS) som nr 337 i Garpenbergs socken. Dock var den endast inlagd som en punkt utifrån historiskt kartmaterial och hade inte besökt fält. I övrigt fanns inga kända forn- eller kulturlämningar inom utredningsområdet.

Historik

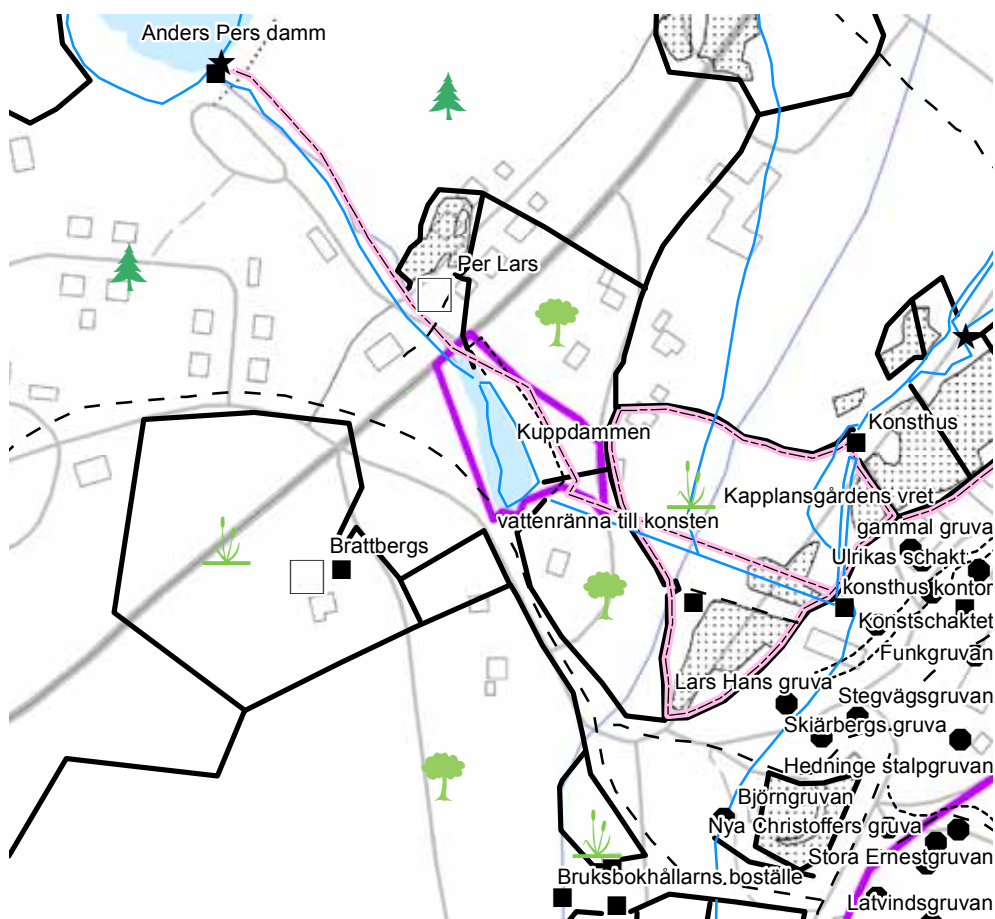
Garpenberg är en utpräglad bergslagsbygd. Runt om i landskapet finns talrika lämningar efter både äldre och nyare tiders gruv- och hyttverksamhet. Det finns tecken som tyder på att en viss brytning av kopparmalm kan ha börjat redan på 700–800-talet (Qvarfort 1981). Det var dock under medeltiden som metallhanteringen i Garpenberg verkligen tog fart och bygden skapades. Äldsta kända belägg för Garpenberg är från 1402, berget nämns 1474 (Landeholm 1999:186).

Under högmedeltid hör Garpenberg till Vikabergs bergslag. Under 1400-talet slås Vikaberg ihop med Bispbergs bergslag och bildar Nedre Bergslagen. Spåren efter den medeltida bergsmansbygden är omfattande. Förutom en del senmedeltida källor och ortsnamnsformer med t.ex. efterleden -hyttan och -benning, finns talrika lämningar i landskapet. Det kan röra sig om gruvfält, t.ex. Odalfältet och Ryllshyttfältet, hyttplatser, dammar, vattenrännor, vägsträckningar och gårdslägen med omgivande odlingsmark. Den metall som har dominerat verksamheten i centrala Garpenberg är koppar, men även silver och järn har framställts (Carlsson & Sandberg 2004).

1607 bildades Garpenbergs socken och ungefär samtidigt verkar Garpenbergsbyarna ha skiljts från Nedre Bergslagen och fått en självständigare ställning. Gruv- och hyttverksamheten i Garpenberg har under historiens gång haft flera uppgångs- och nedgångsperioder och även många olika ägare och intressenter. 1911 nedlades dock Garpenbergs bruk helt. Själva gruvverksamheten har dock överlevt, och drivs sedan 1957 av Boliden Mineral AB, som är den utan jämförelse största näringen i Garpenberg (ibid.).

Kartanalys

Dalkarlsdammen har haft olika namn, på kartorna benämns den oftast Kuppdammen utom på gruvkartan från 1767 där den benämns Pipdammen (Ugla/Widstrand 1943).

Figur 2. 1700-talets kulturlandskap kring Dalkarlsdammen tolkat utifrån äldre kartor. I bakgrunden syns fastighetskartan. Skala 4 000.

Vattensystemen

Vattenkraften leddes till gruvområdet från tre håll, från Ryllshyttjesjön, Stora Bredsjön och sjön vid Jämtbo. Från Ryllshyttjesjön gick vattnet genom bl.a. Nygårdsdammen och Myrdammen till Tappbacken och vidare till Biskopsgruvorna. Stora Bredsjöns vatten leddes genom den på Karl IX tid byggda Knektgraven till Lasses gruvan och sedan till Gamla Kuppgruvan. 1737 leddes Bredsjöns vatten om eftersom kraften behövdes i en annan del av gruvfältet. Vattnet gick därefter genom Lilla Bredsjön och Nydammen till Anders Pers damm som var en hålldamm via Dalkarlsdammen som fungerade som styrdamm till konsten vid Funkgruvan via vattenrännan/pipstollen. Den tredje vattensystemet gick från sjön vid Jämtbo till Kuppdammen, vidare till en styrdamm vid Kuppgården (Rönnegård 1957).

Dammen

Kuppdammen (nu Dalkarlsdammen) låg mycket centralt strax nordväst om gruvområdet (figur 2). Av kartorna förstår man att den är kraftigt dämd åt både sydost och nordväst. Från dammen gick en pipstoll eller vattenränna åt sydost över Kapplans vret till ett spelhus eller konsthus. Konsten betjänade Björngruvan, Lars Hansgruvan och Konstschaktgruvan. En mindre del av vattnet leddes till Bruksgården som säkerhet mot eldfara (Rönnegård 1957:92) Av kartan från 1813 (U13-30:2) framgår att det legat en gård nordväst om dammen, Per Lars. Området öster om dammen nyttjades som hagmark. Väster om dammen gick en väg och väster därom låg gården Brattbergs (U13-13:2).

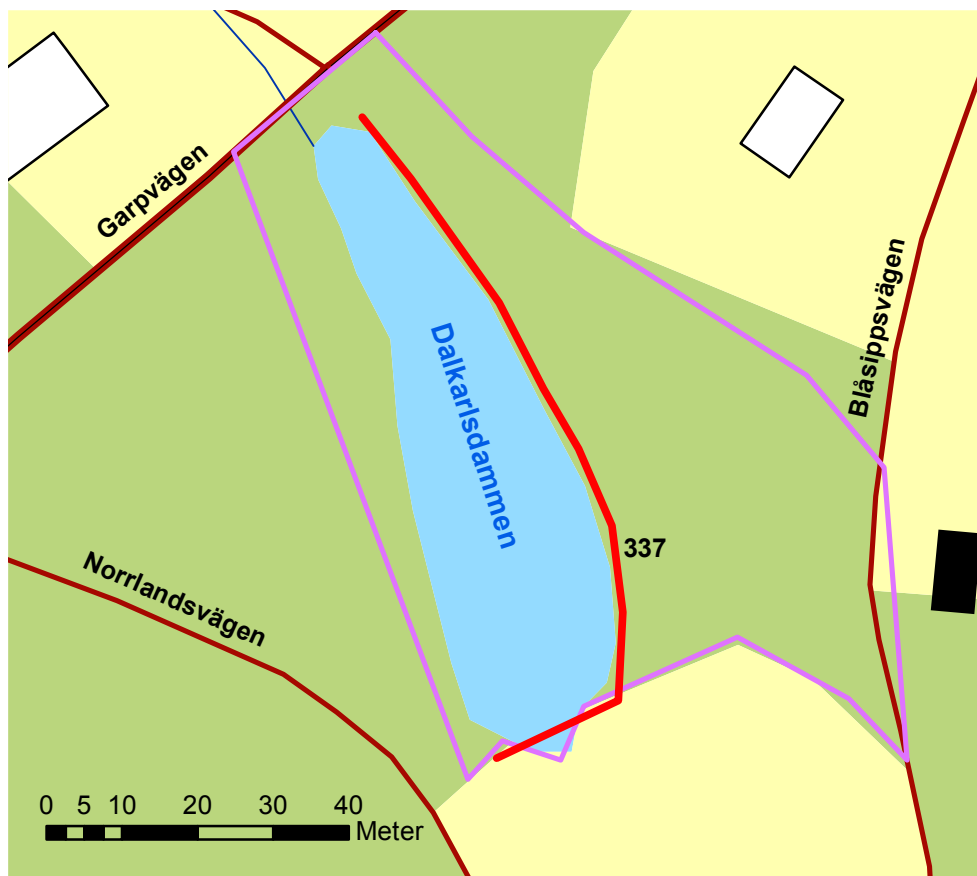
Figur 3. Av kartan över Gruvskogen 1776 framgår att dammen varit bastant konstruerad (U13-13:2).

Av ett värderingsinstrument från 1768 framgår att Dalkarlsdammen förbättrades 1744 då det förtimrade bröstet hade beklänts med dubbla gråstensmurar, "utan och innan före samt med grus och björnmossa väl fyllt". Dammen var 64 $\frac{2}{3}$ fmr med välvd trumma för pipan. Pipstollen till hjulhuset var 93 $\frac{2}{3}$ fmr lång, "anlagd under jordbrynet till köldens utehållande, med gråstensmurar på båda sidor förvarad samt till större delen välvd. Piprännan bestod av 34 furuträd, med järnringar och bössor väl försedd ..." (Rönnegård 1957:98f). Denna beskrivning stämmer väl med kartbilderna från 1700-talet, figur 3 (Ugla/Widstrand 1943, U13-13:2)

Som framgått spelade Kapplansvreten en viss roll för kraftförsörjningen. Den är karterad 1738 (U13-41:2). En vattenränna gick tvärs över, förmodligen från Dalkarlsdammen. I vretens östra del överfördes kraften till två stånggångar. Det är möjligt att de är de som avbildats på den geografiska avritningen från 1650 (U51-1:1).

Fördjupad fornminnesinventering

Utredningsområdet var i det aktuella fallet mycket begränsat. Det utgjordes i stort sett av Dalkarlsdammen och dess stränder. Ett område på ca 100x60 m. Området ligger inne i själva Garpenberg och består av en damm i östsluttande moränmark omgivet av vägar och tomtmark. I nordväst begränsas området av Garpvägen, i sydöst och nordöst av tomtmark och i öst av Blåsippsvägen (figur 4). Området mellan dammen och tomtmarken i nordöst och Blåsippsvägen i öst utgjordes huvudsakligen av skräpmark beväxt med högt gräs och lövsly, vilket gjorde det svåröverskådligt och svårframkomligt.

Figur 4. Dalkarlsdammen med dammvallen markerad med rött. Skala 1:1 000.

Resultat

Endast en lämning av intresse påträffades inom utredningsområdet, den redan registrerade RAÄ-nr 337 (figur 4). Det var en dammvall som i FMIS lagts in utifrån historiskt kartmaterial men inte besökts i fält. I fält kunde konstateras att dammvallen, som bestod av sten, grus och jord, gick i vinkel och begränsade dammens södra och östra utbredning.

I söder var dammvallen 16 m lång, 3 m bred och 0,5–1 m hög. Längsidan åt sydsydöst var kallmurad av 0,3–1 m stora stenar (figur 5). I änden åt västsydväst var ett utskov av gjuten betong med dammlucka. Utmed dammens östra sida var dammvallen kraftigare, ca 90 m lång, upp mot 3 m bred och 2 m hög.

Utredningsområdet var mycket begränsat och inkluderade egentligen inte dammens inlopp och utlopp. Inloppet gick under genomfartsvägen och området norr om vägen inventerades inte. Utloppet var kulverterat och det är omöjligt att säga om det finns äldre konstruktioner kvar som pipstockar och stenskoningar. Ett äldre utlopp kan finnas kvar i öster.

Tolkning och bedömning

Enligt kartanalysen fungerade Dalkarlsdammen, eller Kuppdammen som den också kallades, som en sista styrdamm innan vattnet från ett omfattande system av sjöar, dammar och rännor nådde gruvområdet. Vattnet från dammen har betjänat spelhus eller konsthushus vid gruvorna inom Garpenbergs odalfält, RAÄ-nr 86. Dammen är den som ligger närmast gruvområdet och kan beläggas i det historiska kartmaterialet från åtminstone 1760-talet. Av

en beskrivning från 1768 framgår dock att den bör vara betydligt äldre. Då gruvområdet är fast fornlämning bör också dammen och dammvallen som hör ihop med detta, enligt Riksantikvarieämbetets praxis, betraktas som fast fornlämning. All påverkan på dammvallen, som grävning eller övertäckning, är således tillståndspliktig och kommer att prövas av kulturmiljöenheten på länsstyrelsen.

Dammen utgör en del av den omfattande infrastruktur som omgav själva gruvorna och hyttorna och är därför en viktig del av kulturmiljön och förståelsen av den historiska gruv- och metallhanteringen.

Sammanfattning

Boliden Mineral AB undersöker möjligheten att bygga om utskovet på Dalkarlsdammen. Därför har Dalarnas museum fått i uppdrag att göra en kulturhistorisk utredning av ett område runt Dalkarlsdammen. Utredningen gjordes hösten 2010 och bestod av kartanalys och fördjupad fornminnesinventering. Syftet var att klargöra om det fanns forn- och kulturlämningar samt värdefulla kulturmiljöer inom utredningsområdet.

Kartstudien visade att dammen i utredningsområdet ingått i systemet av sjöar, dammar, diken och vattenrännor för gruvfältets kraftförsörjning.

Inventeringen i fält kunde visa att dammen omges av en dammvall i söder och öster. Dammvallen bedöms som fast fornlämning och utgör, tillsammans med själva dammen en viktig del av gruvområdets kulturmiljö. Förutom dammvallen kunde inga övriga forn- eller kulturlämningar konstateras inom utredningsområdet.

Figur 5. Kallmurat parti av dammvallen fotograferat från sydöst. Foto: Greger Bennström.

Referenser

- Carlsson, E. & Sandberg, F. 2004. Kulturhistorisk utredning kring Gruvsjön och Ryllshyttan i Garpenbergs socken och Hedemora kommun, Dalarna. Dalarnas museum arkeologisk rapport 2004:4. Falun.
- Landholm, S. 1999. Nedre Bergslagen i Dalarna. Atlas över Sveriges bergslag. Jernkontoret, Bergshistoriska utskottet, serie H 108. Stockholm.
- Qvarfort, U. 1981. Sulfidmalmshanteringens början vid Garpenberg och Öster Silvberg. Jernkontorets bergshistoriska utskott H 20. Stockholm.
- Rönnegård, S. 1957. Hedemora Bergslag Garpenbergs socken. Stockholm.
- Ugla, S./Widstrand, H. 1768/1943. Garpenbergs socken. Näsårds län i Dalarna. Husby, Hedemora, Garpenberg, Folkärna, Grytnäs, Avesta, By, i forna tider. Från latinet av Hugo Widstrand 1943.

Arkiv

FMIS. Riksantikvarieämbetets fornminnesinformation. www.fmis.raa.se
Lantmäteriet, www.lantmateriet.se, arkivsök: Lantmäteristyrerelsens arkiv, U13-13:2, U13-30:2, U13-41:2, U51-1:1

Tekniska och administrativa uppgifter

Ekonomiskt kartblad:	12G7e NV
Socken:	Garpenberg
Fornlämning,	RAÅ nr: 337
Koordinater, SV (RT 90, 2,5 gon V):	X-66 87 990 Y-15 20 915
Höjd (RH 70):	195-205 m.ö.h.
Uppdragsgivare:	Boliden Mineral AB
Utförandetid:	2010-09-15
DM projektnummer:	390
DM diarienummer:	59/10
Arkeologisk personal:	Greger Bennström (inventering) Eva Carlsson (kartanalys)
Projektansvarig:	Fredrik Sandberg

Dokumentationsmaterialet förvaras på Dalarnas museum.

Teckenförklaring

 hage	 kalkugn
 mosse	 stoll
 skog	 vaskverk
 äng	 åker
 byggnad	 hägnad
 damm	 markslagsgräns
 gruva	 väg
 gränsröse	 vatten
 gård	 gräns
	 ytor

Besöksadress: Stigaregatan 2-4, tfn: 023-76 55 00
Postadress: Box 22, 791 21 Falun
www.dalarnasmuseum.se